

DE ZANDLOPER

Kwartaalblad van de Vereniging Oud Ede

Historisch Museum Ede

2008-2

COMBIMARKT

&

STUDIO EDE

VOORDEEL IN FOTO EN VIDEO

TEL. STUDIO EDE 0318 - 653363

Grotestraat 62, Ede tel. 0318-616414
Bellestein 21, Ede tel. 0318-614300
Stadspoort 10, Ede tel. 0318-652121
Hoofdstraat 24, V'daal tel. 0318-512689
Molenstraat 3, Rhenen tel. 0317-616866
PB 8170 6710 AD EDE

**FOTO
FILM
VIDEO
STUDIO**

Winkelcentrum Bellestein 21, 6714 DP Ede, tel.: 0318-640479

Contactlenzen / Oogmetingen / Oogdrukcontrole

ALLES VOOR DE DOE-HET-ZELVER

Autolakken

Draadmateriaal

Gereedschap

Verf

IJzerwaren

* Bezorgen gratis

Hout Board Triplex

Wandplaten Schroten

Wandweefsel

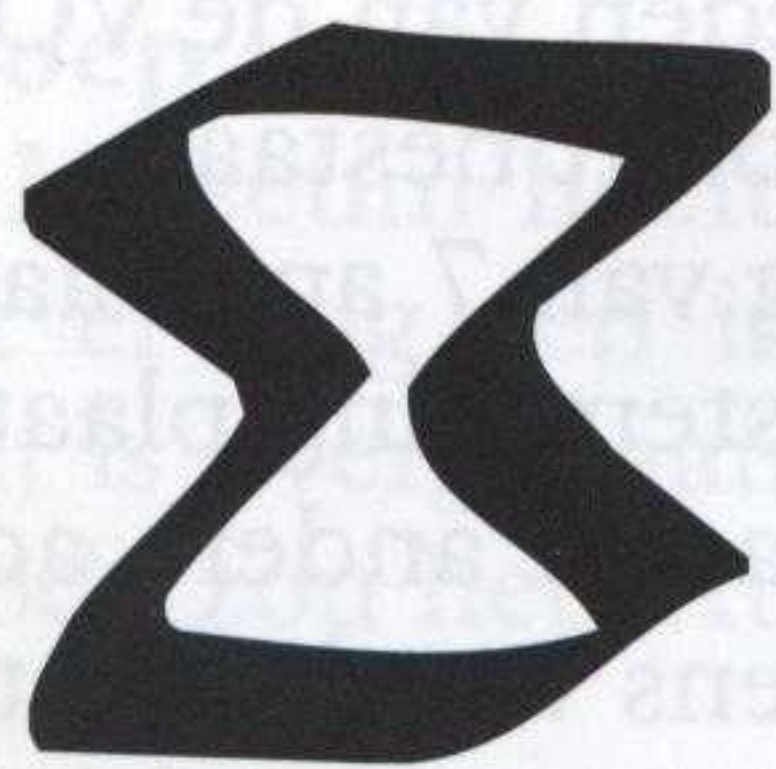
Dit alles natuurlijk bij

DOE-HET-ZELF MARKT

ELBERT JANSEN V/H DE NOOY

KOLKAKKERWEG 65 - 67 - EDE - TEL. (0318) 611 680

** Wij geven u een deskundig advies*

DE ZANDLOPER

Kwartaalblad van de Vereniging Oud Ede
36e jaargang nr 2 mei 2008

Van het bestuur

door Jan Bos, voorzitter

De Algemene Ledenvergadering van 7 april j.l. was in principe de traditionele jaarlijkse ledenvergadering.

Bijzonder waren de agendapunten die betrekking hadden op de statutenwijziging in verband met het voornemen tot splitsing van de Vereniging Oud Ede (VOE) en het Historisch Museum Ede (HME).

De normale agendapunten werden afgehandeld, en de (jaar)verslagen werden goedgekeurd en vastgesteld.

Bestuurswisseling vond plaats door het vertrek van Jan Hus en de komst van Piet Bolwerk, Willem Jager en Kees van Lohuizen. Gerritje Meijer en Frans Toonen werden herbenoemd.

De vergadering heeft toestemming gegeven aan het voorstel tot contributieverhoging van € 12,50 per jaar naar € 15,00 per jaar.

De meeste tijd van de avond ging zitten in de agendapunten voor de splitsing tussen Vereniging en Museum.

De adviescommissie heeft ultimo januari advies uitgebracht aan het bestuur.

De rode draad die door het advies liep was: hoe de leden van de VOE betrokken te houden bij de nieuw op te richten HME-stichting. In het advies werd het voorstel

DE ZANDLOPER is het orgaan van de Vereniging Oud Ede

- De contributie bedraagt € 12,50 per jaar, te voldoen door storting op giro 353.42.68 t.n.v. Vereniging Oud Ede.
- Het dagelijks bestuur bestaat uit de heren J.Bos (vz), F. Toonen (penningm) en K. van Lohuizen (secre).
- Beëindiging lidmaatschap uitsluitend schriftelijk, uiterlijk drie maanden van tevoren.
- Directeur van het museum is mevr. P. Gonggrijp.
- De redactie bestaat uit de heren H. Post, eindredactie, F.G. van Oort, H.van Scherrenburg, K.van Lohuizen en D. Kranen
- Adres voor vereniging, museum en orgaan: Museumplein 7, 6711 NA Ede. Tel.(0318) 619554.
- Fax (0318) 653389. E-mail: hismuseumede@hetnet.nl. Internet: www.historischmuseumede.nl.
- Het museum is open 's middags van 13..30 tot 17.00 uur, op zondag van 13.30 tot 16.00 uur.
- De redactie behoudt zich het recht voor tot het weigeren van een artikel.
- Overname artikelen na schriftelijk toestemming Historisch Museum Ede
- Productie van het blad: Drukkerij Frouws te Ede.

ISSN 1384 -7090

gedaan om in het bestuur van het HME een meerderheid van leden van de VOE te laten plaatsnemen, waardoor er een nauwe band met het HME blijft bestaan.

Het bestuur heeft dit voorstel overgenomen en in de vergadering van 7 april aan de leden voorgelegd. Op de ledenvergadering van 18 april heeft de stemming plaatsgevonden en was een grote meerderheid voor het voorstel. Een aantal andere adviezen in vooral uitvoerende sfeer zijn aangegeven, en zullen eveneens worden betrokken bij de totstandkoming van de splitsing. Deze afspraken zijn vastgelegd in een convenant, dat onlosmakelijk is verbonden met de nieuwe statuten.

Het bestuur gaat nu aan de slag om invulling te geven aan de voorwaarden tot het oprichten van de Stichting Historisch Museum Ede.

Een ander belangrijk onderwerp is de zojuist verschenen kadernotitie museumbeleid van het college van B&W. De inhoud van de nota is voor het HME zeker een goede basis om samen met de gemeente te komen tot een 'nieuw' museum op een nieuwe locatie. Ook hier gaan we de komende tijd mee aan de slag.

Museumnieuws

Markante Edenaren

Tot en met 29 mei is in het Museum de tentoonstelling Markante Edenaren te zien. De expositie laat foto's, werk en bezittingen zien van negen Edenaren, die veel voor de gemeente betekend hebben: Anna Maria Moens, Hendrik van Zoelen, Drikus Heij, Kaatje Braafhart, Derk Pereboom, Pastoor Padberg, dorpsomroeper Japie van Schagen, veldwachter Modderkolk en kunstenaar Willem Witsen.

Een bezoekje meer dan waard!

Bij de opening van Markante Edenaren. Rechts het paardenhoofd dat jarenlang de woning van Drikus Heij sierde. Foto: Herman van Scherrenburg.

Oproep

Het Museum heeft dringend behoefte aan een nog werkende 8mm projector. Wie heeft er nog een in de kast staan en gebruikt die niet meer, bijvoorbeeld omdat hij/zij is overgegaan op video? Schenken mag, maar ook met een langdurige leenperiode zou het Museum al zijn geholpen.

De ENKA-fabriek Ede in de oorlogsjaren *'40 – '45*

door Hans van Bemmelen

Inleiding

De Tweede Wereldoorlog heeft onmiskenbaar zijn sporen achtergelaten in Ede. Op 10 mei 1940 vlogen honderden vliegtuigen over Ede. Vele hiervan zijn in de omgeving van Ede neergeschoten. Vooral in september 1944 zijn door bombardementen vele huizen in de omgeving van de Parkweg en de Beukenlaan verwoest. Er zijn toen doden en gewonden gevallen. Alle huizen aan de Beukenlaan werden onbewoonbaar en kazernes werden door de Duitsers in brand gestoken. Op dinsdag 10 oktober 1944 moesten de bewoners van de Paasberg, Arnhemseweg en de Amsterdamseweg evacueren. Dit omdat de Duitsers het met hun bombardementen vooral gemunt hadden op de spoorlijnen en hoofdwegen. Een groot probleem bij de evacuatie was dat de Duitsers inmiddels alle fietsen in beslag hadden genomen. Een paar dagen later kregen ook de bewoners van Bennekom de opdracht hun woonplaats te verlaten.

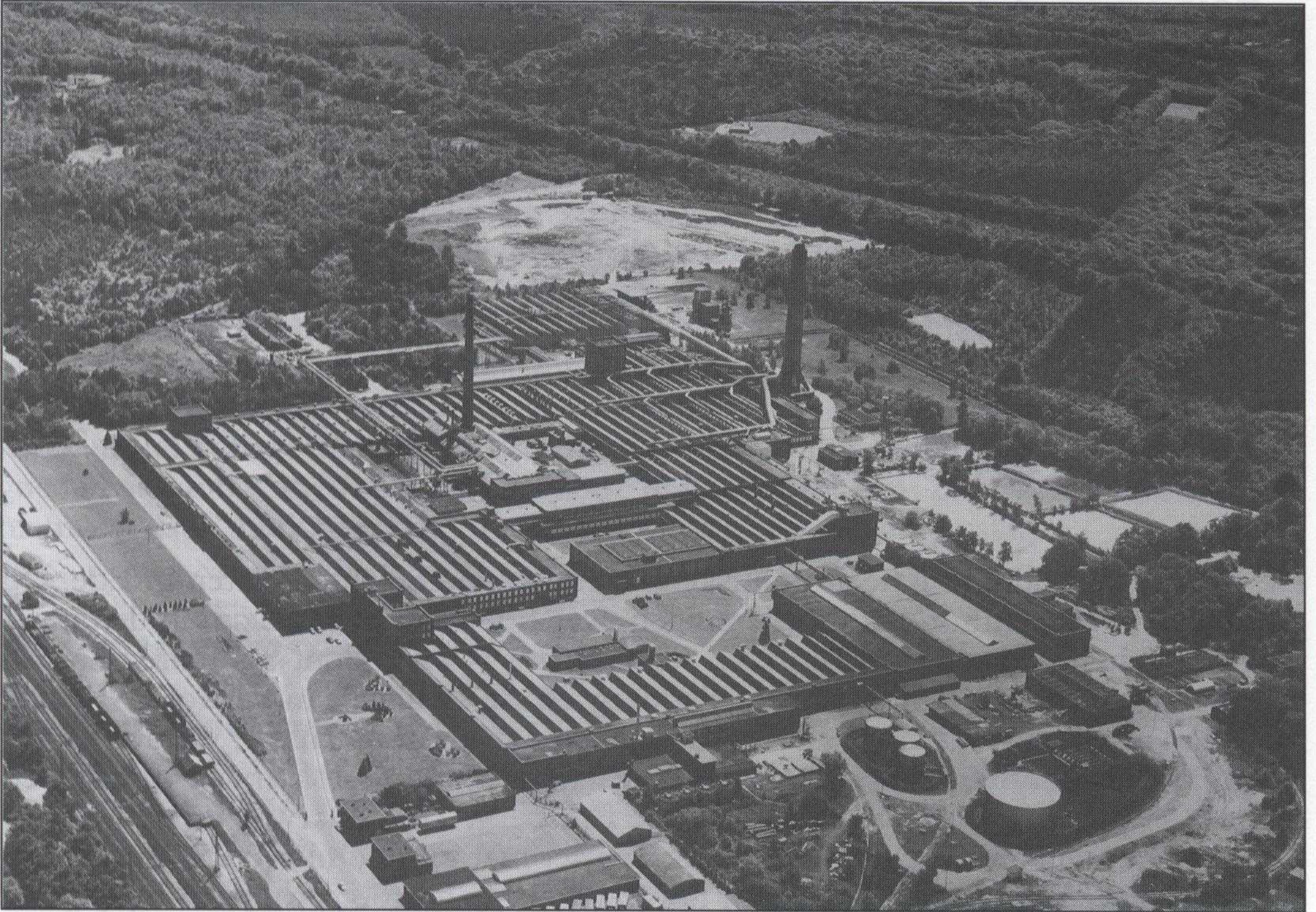
Op 14 september 1944 werd op last van de Duitsers de ENKA-fabriek stilgelegd. In de dagen die daarop volgden werd de fabriek getroffen door 86 voltreffers.

De ENKA-fabriek, de grootste werkgever in Ede, was in die tijd al voor een deel eigendom van de Duitse Vereinigte Glanzstoffen Fabriken. De vraag doet zich dan ook voor in hoeverre de ENKA-fabriek in de oorlogsjaren door de Duitsers werd 'gespaard'. Hoe was verder de verhouding tot de Edese bevolking? Dit artikel probeert hierin meer inzicht te verschaffen. Eerst wordt nader ingegaan op de eigendomsverhoudingen binnen de AKU, waarvan de ENKA-fabriek in Ede deel uitmaakte. Daarna wordt beschreven hoe in de oorlogsjaren de voortgang in de bedrijfsvoering van de ENKA-fabriek in Ede was, waarin het accent vooral zal liggen op de voortgang in de productie en de werkomstandigheden. Om een beeld te krijgen van de rol van de ENKA-fabriek ten opzichte van de Edese bevolking wordt tot slot het sociale gezicht van ENKA in de oorlogsjaren belicht.

Eigendomsverhoudingen binnen de ENKA

F.H. Fentener van Vlissingen had in de oorlogsjaren de dagelijkse leiding over de Algemene Kunstzijde Unie (AKU), waarvan de ENKA-fabriek in Ede deel uitmaakte.

Uit de biografische studie van Arie van der Zwan over F.H. Fentener van Vlissingen blijkt dat de zeggenschap binnen de AKU in de oorlogsjaren overwegend in

Het Enka complex omstreeks 1930.

Duitse handen was. Na de oorlog zijn in Duitse archieven contracten aangetroffen waarin de Duitse en de Nederlandse prioriteitsaandeelhouders, die tevens als commissaris van de AKU optraden, zich jegens elkander hadden verbonden in een serie afspraken. Prioriteitsaandeelhouders zijn aandeelhouders die extra zeggenschap hebben bij belangrijke beslissingen, zoals de benoeming van leden van de Raad van bestuur, de uitbreiding van het aandelenkapitaal en grote investeringsprojecten. De serie afspraken kwam erop neer dat de Duitse en de Nederlandse prioriteitsaandeelhouders een gelijk aantal commissarissen konden benoemen. Indien de Duitse groep dit wenste, gold dit ook voor de benoeming van directeuren. De Duitse groep was daarin niet onderworpen aan de goedkeuring van de Nederlandse groep. Eind 1939 werd in aanvulling daarop bepaald dat de Duitse groep het recht had zich door personen met de Nederlandse nationaliteit te laten vertegenwoordigen die dan tot de Duitse groep gerekend werden. In naoorlogse Duitse processtukken over de eigendomsverhoudingen van de AKU is voorts gebleken, dat aan het eind van de oorlog 60 procent van de AKU-aandelen zich in Duitse handen bevond.

Het moge duidelijk zijn dat in de oorlogsjaren de Duitsers het in feite voor het zeggen hadden binnen de AKU en dat dit zijn repercussies heeft gehad voor de bedrijfsvoering van de ENKA-fabriek in Ede. Uit de bestudeerde archiefstukken en artikelen is niet gebleken in welke vorm de Duitse invloed binnen de AKU aantoonbare gevolgen heeft gehad voor de ENKA-fabriek in Ede. In zijn algemeen-

heid kan gesteld worden dat ook ENKA geconfronteerd werd met de Engelse boycot: ondernemingen die op enigerlei wijze betrokken waren bij het handelsverkeer met Duitsland werden namelijk geconfronteerd met handelsbelemmerende maatregelen in de handel met Engeland.

Uit de bedrijfstellingen van het CBS in 1930 en in 1950 blijkt dat in Ede de textielnijverheid de belangrijkste werkgever was. Zo was in 1930 43 procent van de werkzame personen werkzaam in de textielnijverheid, en in 1950 24 procent. Vanwege de oorlog zijn er over het jaar 1940 door het CBS geen cijfers verzameld. Gezien zijn omvang ten opzichte van andere bedrijven had de ENKA daarin verreweg het grootste aandeel. Ervan uitgaande dat er geen trendbreuk heeft plaatsgevonden kan geconcludeerd worden, dat de ENKA ook in de oorlogsjaren de grootste werkgever in Ede was. Wat hebben die oorlogsjaren voor invloed gehad op de bedrijfsvoering van de ENKA-fabriek en wat zijn de effecten van de oorlogshandelingen geweest in mei 1940 en september 1944?

Effecten oorlogshandelingen

Vanwege toegenomen spanningen werd in Nederland op 28 augustus 1939 de algehele mobilisatie afgekondigd door het kabinet-De Geer II. Duitsland stond op het punt Polen binnen te vallen. Zo begon op 29 augustus een volksverhuizing van meer dan 150.000 dienstplichtigen; mannen in de leeftijd van 20 tot 35 jaar. Het onder de wapenen komende personeel moest worden geregistreerd, gekeurd, ingedeeld en gelegerd. Zo moest ook een belangrijk deel van het ENKA-personeel onder de wapenen. Door vervanging en overplaatsing werd de situatie in de fabriek in Ede aangepast, zodat de productie van kunstzijde kon worden gecontinueerd.

In opdracht van het Nederlandse leger moesten reeds in 1939 beide schoorstenen van de fabriek in Ede gereed gemaakt worden voor vernietiging. ENKA en de Genie begonnen toen besprekingen over het neerhalen van de schoorstenen om daarmee te voorkomen, dat ze als doelwit zouden kunnen gaan dienen voor de Duitse bombardementen. Op 10 mei 1945 werd begonnen met het inboren van de schoorstenen op circa 25 meter hoogte. Daar de Duitsers al in aantocht waren, zagen de militairen geen kans het werk te voltooien. Wel is geprobeerd met granaatvuur vanaf de Grebbergen alsnog de schoorstenen neer te halen. Dit is echter niet gelukt, en heeft er wel toe geleid dat er enkele huizen in de omgeving werden beschadigd.

Op zondag 12 mei 1940 (Eerste Pinksterdag) gaven om circa half vier in de middag de Duitsers het bevel, dat alle inwoners Ede onmiddellijk moesten verlaten en zich begeven in de richting van de Driesprong. Wie na 20:00 uur werd aangetroffen in Ede, zou worden doodgeschoten. Het gerucht ging dat Ede zou worden platgeschoten. Direct werden alle maatregelen genomen om de fabriek te ontruimen. Tijd voor het leegpompen van de viscoseleidingen, ketels en oplossers werd door de Duitsers niet gegeven. De elektriciteitscentrale werd gestopt, de vuren werden gedoofd en de stoomketels afgespuid. Vervolgens werden de Duitsers door de directie van de ENKA-fabriek gewezen op de gevolgen van hun bevel. Bij langdurige stilstand van de fabriek zou er een aanzienlijke schade ontstaan. Per slot van rekening was de fabriek mede in eigendom van de Duitse Vereinigte Glanzstoffen Fabriken. Aan de Duitsers werd gevraagd vijftig man ter beschikking te stellen om het bedrijf in gang te kunnen houden. Zij stemden hiermee in en de directie kreeg

toen ook nog te horen dat het niet de bedoeling was om Ede plat te gooien; de ontzuimingsmaatregel was bedoeld om vermeende vermomde officieren uit Ede te verwijderen.

Voor zover de oorlogsomstandigheden het toelieten, is het personeel tijdens de oorlog gewoon aan het werk gegaan. De werkomstandigheden waren echter niet optimaal. Hierover later meer.

Enka magazijn, oostgevel.

Toen in september 1944 de intocht van de geallieerde legers in het zuiden van het land snel vorderde, werd op last van de Duitsers een einde aan de ENKA-productie gemaakt. Op 14 september 1944 werd de laatste viscose gedrenkt. Het was de bedoeling de gedrenkte viscose geheel op te spinnen en de zijde tot het eindproduct af te werken. Zover is het niet gekomen. Op zondag 17 september kwamen de eerste zwermen Engelse vliegtuigen over Ede en viel een regen van bommen op de fabriek. Binnen 10 minuten vielen er 86 bommen. De bombardementen bleven over de gehele dag uitgevoerd, vooral bij de kazernes en op de Stationsweg. Het technisch magazijn van de fabriek werd door brand verwoest.

Voor na september 1944 namen de Duitsers veel goederen in beslag. Dankzij de door Seyss-Inquart uitgevaardigde verordeningen tot inlevering, verbeurdverklaring en vordering van goederen konden de Duitsers zich veel permitteren. Op het niet-nakomen ervan werden steeds zwaardere straffen gesteld. Zo ook werden fabrieksinstallaties door de Duitsers gevorderd. De meeste installaties werden na de oorlog weer teruggevonden. Alleen een ENKA-autobus uit Ede moest in Han-

nover worden achtergelaten om onrust aldaar te voorkomen. Na de bevrijding in mei 1945 werd meteen gestart met de herstelwerkzaamheden; pas een half jaar later kon weer gestart worden met de productie.

De voortgang in de productie

Al snel na de oorlogshandelingen in mei 1940 draaide de fabriek in Ede weer op volle toeren om aan de vraag naar kunstzijde in Nederland en Duitsland te kunnen voldoen. De productiecapaciteit bleek echter te beperkt. In 1940 was de productiehoeveelheid 3.545.000 kg. In de jaren 1941 en 1942 was de kunstzijdeproductie ruim 4 miljoen kg. In 1943 zakte de productie terug naar 3.150.000 kg en in 1944 werd tot 17 september slechts 1.360.000 kg geproduceerd.

De productie van kunstzijde komt in het kort op het volgende neer. Uit gekapte bomen wordt cellulose onttrokken en in vellen aangeleverd aan de kunstzijdefabrieken. In de fabriek wordt de cellulose vermengd met natronloog. Dit mengsel wordt geperst en vermalen tot een fijne witte kruimel. Deze witte kruimels blijven anderhalve dag zogenaamd voorrijpen. Hierbij spelen de juiste luchtvochtigheid en temperatuur een belangrijke rol. Tijdens dit voorrijpen worden onder andere de lengte van de molecuulketens van de cellulose verkort om een beter spinbaar product te verkrijgen. Na het voorrijpingsproces wordt de kruimel naar de mengtoren getransporteerd, waar het gemengd wordt met zwavelkoolstof. Hierdoor kleurt de kruimel geel. De gele kruimel wordt vervolgens vermengd met loog. Hier vindt de essentiële overgang plaats van vaste cellulose naar vloeibare viscose. Er ontstaat een doorschijnende goudkleurige stroop. Deze stroop blijft twee à drie dagen narijpen. Daarna wordt de viscose gefilterd door de vloeistof onder hoge druk door een aantal lagen zeer dicht geweven doeken te persen. Vervolgens wordt de viscose naar de spinnerij gepompt. In de spinnerij wordt de viscosestroop omgezet in een draad. De viscosestroop wordt met grote kracht door een in zuur gedompelde platinagouden spindop geperst. In een spindop zitten een groot aantal gaatjes, zodat er dus dunne straaltjes viscose uit de spindop komen. Deze straaltjes stollen in het zuur tot een dunnen draad. Vervolgens begint het twijnen. Enkele van deze dunnen draden worden tot één draad gevlochten en naar de spinspoel geleid, waarop de draad wordt gespoeld. Dit is het feitelijke spinnen. Daarna wordt de draad gereinigd en ontdaan van de zwavelkoolstof.

Het spinnen bestaat dus hoofdzakelijk uit het hanteren van spoelen. Men moet steeds goed opletten en snel de eenvoudige beweging kunnen uitvoeren, het is een zaak van handigheid en niet van kennis. Het werk is saai en eenvoudig.

Doorgaans werd cellulose gebruikt die vervaardigd was uit één boomsoort. Voor de oorlogsjaren had de ENKA een grote voorraad cellulose opgebouwd. In 1940 werd door de Engelse blokkade de aanvoer overzee al spoedig ernstig belemmerd en kwam bij ENKA geen vel cellulose meer binnen. De ondernemingen in neutrale landen die op enigerlei wijze betrokken waren bij het handelsverkeer met Duitsland, werden namelijk geconfronteerd met handelsbelemmerende maatregelen in de handel met Engeland. Om de productie op gang te houden kwamen in de oorlogsjaren daarom vooral partijen cellulose binnen uit landen die door Duitsland bezet waren zoals Noorwegen en ook uit het neutrale Zweden. Deze cellulose was echter vervaardigd uit naaldhout. Dit betekent wisselingen in het productieproces

om de juiste kwaliteit viscose te krijgen. Totaal moest in de oorlogsjaren 57 keer gewisseld worden van cellulose vervaardigd uit verschillende boomsoorten. Ook werden twee of drie geheel verschillende cellulose soorten gemengd.

Een ander probleem dat zich voordeed in de oorlogsjaren was de stagnatie in de levering van zwavelzuur, zwavelkoolstof en loog. Daarnaast bleek er voortdurend een tekort aan steenkool voor de elektriciteitscentrale.

De rijksvoorschriften die door de vele rijksbureaus waren uitgevaardigd, waren talrijk en het was dikwijls bijna onmogelijk om de nodige materialen en gereedschappen aan te schaffen.

In Ede was in 1942 de productie van Enkasa - een kunstvezel uit caseïne ter vervanging van wol (ook wel melkwol genoemd) - wegens gebrek aan grondstoffen al stopgezet.

In de oorlogsjaren moest het personeel werken onder omstandigheden die de efficiëntie in het productieproces belemmerden. Het bedrijf was verduisterd. Dag en nacht moest er met kunstlicht gewerkt worden. Alle dakramen waren zwart gemaakt om te voorkomen dat door lichtstralen de fabriek zichtbaar werd voor vliegtuigen. Voorts was er regelmatig luchtalarm. De stroomsterkte werd dan teruggebracht naar 40 volt. De fabriekshallen werden daardoor nagenoeg geheel in het donker gezet. Afhankelijk van de ernst van het naderende gevaar werd het personeel met lampen en signalen gewaarschuwd en ging men de schuilkelders in. Sommige machines werden dan stilgezet met de spindoppen in het zwavelzuur. Om die machines weer aan de gang te krijgen moesten de spindoppen eerst goed gereinigd worden. Dit stopzetten en reinigen veroorzaakten productieverlies.

Ondanks de problemen heeft de fabriek in de oorlogsjaren tot half september 1944 zonder onderbreking kunnen draaien en met een niet onbevredigend resultaat.

Werkomstandigheden

Vanwege de economische crisis in Nederland en de snelle wederopbouw in Duitsland vanaf 1933, werkten er voor de oorlog veel Nederlanders in Duitsland. In Nederland konden zij geen werk vinden. In de eerste anderhalf jaar van de bezetting bleef de bemoeienis van de Duitsers met de arbeidsmarkt beperkt. Wel kwamen zij al in juni 1940 met het departement van Sociale Zaken overeen om meer dwang uit te oefenen op werklozen om werk in Duitsland te accepteren. Weigering zou resulteren in stopzetting van de werklozensteun. In het najaar van 1940 begonnen Duitse bedrijven actief arbeidskrachten te werven in Nederland. Ondanks de maatregelen tegen werklozen bleef het aantal aanmeldingen echter ver achter bij de Duitse verwachtingen.

In september 1941 waren circa 92.000 Nederlanders in Duitsland werkzaam, in maart 1942 ongeveer 165.000. Voor de wapenindustrie was dat echter niet genoeg. Bovendien realiseerden de Duitsers zich dat de oorlog langer ging duren dan aanvankelijk gedacht. Dit had tot gevolg dat miljoenen extra Duitsers onder de wapenen moesten voor de mensverslindende veldtochten. Voor de vervanging van de opengevallen arbeidsplaatsen werd vervolgens gezocht in de bezette gebieden, omdat door de oorlog het evenwicht op de Duitse arbeidsmarkt erg verstoord was geraakt: er waren veel meer arbeidsplaatsen dan arbeidskrachten. Toen het front voor Moskou vastliep en Duitsland ook de VS tegenover zich kreeg, werd het tijd voor een harde aanpak. Arbeiders uit de bezette gebieden werden gedwongen voor

de Duitse oorlogsindustrie te gaan werken, dus ook Nederlandse arbeiders. In 1942 moesten de bedrijven in de bezette gebieden opgave doen van het aantal personeelsleden en aangeven in welke mate deze (on-)misbaar zijn. Een commissie – de zogenaamde uitkamcommissie – bezocht vervolgens de bedrijven om te bepalen wie in Duitsland moest gaan werken. Later zijn er ook razzia's uitgevoerd. Eerst waren de bedrijfstakken aan de beurt die van minder belang werden geacht voor de oorlogvoering. Uiteindelijk zijn in totaal circa 275.000 Nederlandse arbeiders als slaaf tewerkgesteld in Duitsland.

Alhoewel de ENKA eigendom was van een Duitse onderneming en textiel produceerde voor onder andere de Duitse markt, weerhield het de uitkamcommissie niet ook een bezoek te brengen aan de ENKA-fabriek in Ede. De commissie wees in totaal 291 mannen aan om in Duitsland te gaan werken. Niet iedereen ging en velen – ook niet aangewezenen – doken onder. Dat had tot gevolg dat er vooral van het personeel in de textielafdelingen de helft verdween. Daardoor was men niet in staat om de productie in de textielafdelingen goed te verwerken.

Vanaf half september 1944 legden de Duitsers alle fabrieken stil en werden honderden arbeidskrachten gevorderd voor het aanleggen van verdedigingslinies. Een aantal probeerden hier onderuit te komen door onder te duiken. De ENKA liet zich daarin niet onbetuigd om een handje mee te helpen. En voor zover men door de druk wel gehoor gaf aan het Duitse bevel, was de motivatie minimaal om maar enige spade in de grond te steken.

Vlak na de oorlog werden in de ENKA-fabriek in Ede politieke delinquenten tewerk gesteld. Deze zaten buiten de arbeidsuren gevangen op het landgoed Avegoor te Ellecom. Dit landgoed, vóór en vlak na de oorlog eigendom van de ambtenarenvakbond AbvaKabo, was in de oorlogsjaren gevorderd door de Duitsers om er de Nederlandse SS-school te vestigen.

Op grond van de Wet Bijzondere Rechtspleging werden vlak na de oorlog 'foute' Nederlanders eerst in bewaringskampen ondergebracht, waar zij moesten wachten op hun berechting. Het waren veelal NSB'ers. De bewaringskampen zijn successievelijk 'omgebouwd' tot interneringskampen, zoals het landgoed Avegoor. Vanaf 1 januari 1946 was het Directoraat-Generaal van de Bijzondere Rechtspleging verantwoordelijk voor deze interneringskampen. De geïnterneerden werden er heropgevoed, en arbeid diende daarbij als middel tot resocialisatie. De geïnterneerden werden daarom o.a. ingezet bij grote herstel- en ontginningswerkzaamheden en bij de Staatsmijnen. De arbeid die zij moesten verrichten, moest wel productief en commercieel verantwoord zijn. Verder waren deze NSB'ers goedkoop. Daarom zijn er ook werkgevers geweest die gevangen NSB'ers in dienst hebben genomen.

Het sociale gezicht van ENKA in de oorlogsjaren

In de oorlogsjaren was de kwaliteit van de arbeidsomstandigheden ver beneden peil. Om voor vliegtuigen de fabriek onzichtbaar te maken, werden alle dakramen zwart geschilderd. Voorts was er regelmatig luchtalarm, hetgeen stress-situaties met zich meebracht bij het personeel. Bij groot alarm werd de verlichting op 40 volt gezet. Met sirenes en lampsignalen werd het personeel gewaarschuwd om naar de schuilkelders te gaan.

Niet alleen door de werkomstandigheden, maar ook door het algemene leven in

bezet Nederland werd de gezondheidstoestand van het personeel zorgwekkend. Door onvoldoende voeding en medicamenten steeg het ziekteverzuim bij ENKA van 1,4% in 1939 tot 19,2% in 1944.

Opgraven van de spindoppen.

Dit alles gaf de directie van ENKA aanleiding een aantal activiteiten te stimuleren om het leed te verzachten. Die activiteiten waren gericht op de eerste levensbehoeften levensmiddelen, kleding en warmte.

Om ondervoeding te voorkomen werd vanaf april 1941 aanvankelijk bonloos warm eten verstrekt in de kantine. Later werd op last van de plaatselijke overheid ook eten verstrekt aan enkele andere bedrijven, waaronder de in de gemeente gevestigde nutsbedrijven, de PTT en de NS. De gemeente had hiervoor de goedkeuring van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Den Haag. Door het op grote schaal bereiden van maaltijden was er veel keukenafval. Dit afval werd gebruikt om een aantal biggen, die in de stallen van Hoekelum werden ondergebracht, vet te mesten. Na de slacht werd het vlees in de maaltijden verwerkt. Het verstrekken van maaltijden vanuit de kantine van de ENKA-fabriek werd vanwege de oorlogshandelingen in september 1944 stopgezet. Op vele plaatsen elders in de gemeente Ede werden vanaf die tijd centrale keukens ingericht.

Vanaf het begin van 1942 werden vitaminetabletten aan het personeel verstrekt. Aan hen die het nodig hadden werden versterkende middelen gegeven en zieken kregen soms verse groenten aangeboden.

In het laatste oorlogsjaar toen de fabriek stil lag, werden de in de keuken aanwezige levensmiddelen zo goed mogelijk onder het personeel verdeeld. Zout was destijds een distributieartikel en erg moeilijk te krijgen. Vele Edenaren hebben profijt gehad van de zoutvoorraad van de ENKA-fabriek. Ook werden toen op het fabrieksterrein vele volkstuintjes voor de werknemers aangelegd.

In 1943 en 1944 werd aan het vrouwelijke personeel enige malen ondergoed en kousen uitgereikt. Later werden aan alle medewerkers en huisgenoten op zeer uitgebreide schaal - buiten de distributie om - onderkleding, dekens, kousen e.d. versprekt om wat tegemoet te kunnen komen aan de enorme tekorten aan de eerste levensbehoeften.

Start perskamer na de oorlog.

Met een in Ede gevestigde schoenmaker werden afspraken gemaakt om tegen gunstige voorwaarden met behulp van oude drijfriemen van de ENKA-machines de schoenen van het personeel te repareren.

Ten tijde dat de fabriek stil lag werden de resten bleekloog verdeeld onder het personeel voor het schoonmaken van de kleding.

Het gebrek aan brandstof in de huishoudens was groot. Het waren strenge winters in de oorlogsjaren. Een grote houtvoorraad op het ENKA-terrein werd daarom onder het personeel verdeeld. Twee houtzagerijen zorgden ervoor dat het hout in handzame blokjes werd gezaagd.

Toen de fabriek in het laatste oorlogsjaar stil lag werd de kolenvoorraad naar de gasfabriek in Ede gebracht.

Tot besluit

Geconstateerd is dat in de oorlogsjaren het eigendom van de AKU waarvan de ENKA deel uitmaakte, grotendeels in Duitse handen was. Dat de met goedkeuring van de raad van commissarissen door de topleiding van AKU genomen besluiten, die mogelijk mede gebaseerd waren op het nationaal-socialistische gedachtengoed

van Hitler-Duitsland, zijn repercussies hebben gehad voor de bedrijfsvoering van de ENKA-fabriek in Ede is niet aantoonbaar aan te geven.

De ENKA-fabriek is door de Duitsers niet 'gespaard' en heeft geleden onder de oorlog: de grondstoftoevoer werd belemmerd en de werkomstandigheden waren slecht, terwijl er toch zoveel mogelijk op volle toeren geproduceerd moest worden om aan de vraag te voldoen. Evenals alle andere fabrieken in het bezette gebied van Nederland werd op last van de Duitsers de ENKA half september 1944 stilgelegd. Machines en autobussen werden door de Duitsers gevorderd en getransporteerd naar Duitsland. Daarnaast ont kwam de ENKA-fabriek niet aan een razzia voor de arbeitseinsatz.

De Edese bevolking en vooral het personeel hebben voordeel gehad van de aanwezigheid van ENKA. De directie van de ENKA-fabriek in Ede stimuleerde allerlei maatregelen om het oorlogsleed te verzachten. Zo werden vanuit de kantine maaltijden verstrekt en werd - buiten de distributie om - onderkleding en dekens aangeboden. De

Gedenksteen

steenkool- en houtvoorraad op het ENKA-terrein voorzagen in het laatste oorlogsjaar in de nodige brandstof voor het verwarmen van de huizen.

Geraadpleegde bronnen

- De bezetting 1940 – 1945; website “Welkom bij de historie van ENKA – Ede”
- Het dagboek van een Edesche evacu e in het jaar 1944; M.A. Feringa – Noordhoff
- Rapport omtrent gebeurtenissen in bedrijf Ede van 10 – 15 mei 1940 door ing. H. Nolet (bedrijfsdirecteur)

- Wikipedia
- Hij overwon iedereen op een vrouw na: F.H. Fentener van Vlissingen, 1882 – 1962 door Arie van der Zwan
- Archief NIOD, Toegangsnummer 270a, Archieftitel: Bijzondere Rechtspleging
- Terugkeer van ons erfgoed door B.G. Saalmink
- Edities AKU-Nieuws/De Spindop uit het jaar 1945
- ENKA-archief; map Psychologische dienst 1946/1947
- Nieuwe tijden nieuwe schakels door Max Dendermonde
- Mobilisatie 1939; website “Welkom bij de historie van ENKA – Ede.
- Samen twijnen door Bas Klaverstijn
- September 1944; website “Welkom bij de historie van ENKA – Ede”
- Ede 1940 –1945 door Vincent Lagerwij en Gert Plekkringa

STARGROUP BV

uw partner in assurantiën en financiële adviezen

Stationsweg 31 • 6711 PJ Ede
 Postbus 8250 • 6710 AG Ede
 Tel: 0318 - 67 27 67 • Fax: 0318 - 67 27 66
 Email: info@stargroup.nl • www.stargroup.nl

De laatste bosdagen van Kernhem

door Kees van Lohuizen

Inleiding

Onderstaand artikel is gebaseerd op documenten over de laatste houtverkopingen van Kernhem, welke mij kortgeleden, tijdens een zeer onderhoudend gesprek, werden overhandigd door ons 88 jarig ere-lid de heer dr.ir. J.W van Oosten Slingeland.

Edese Bos

Oorspronkelijk behoorde het maalschap Edese Bos toe aan dertien hoeven (eigenaren) uit de buurt Ede-Veldhuizen. De eigenaar van boerderij De Slijpkruik was de "Holtrichter". De hoeven, allengs veelal in gedeeld eigendom, verschaften de eigenaren rechten op zowel hout als op het laten scharrelen van varkens in de eikenbossen. In de herfst werden de varkens in het bos toegelaten om vet te worden door het oppeuzelen van de eikels. Later gebouwde boerderijen kregen geen rechten in het bos.

De eerste donderdag van het jaar werd de Bosdag gehouden en kwamen de eigenaren bij elkaar voor een zodanige verdeling van het hout dat het bos niet onnodig zou worden vernield. Door deze strikte afspraken bleef het Edese Bos behouden. Men besepte dat het een gebruiksbos was dat slechts kon worden behouden voor volgende generaties door een voortdurend goed en evenwichtig gebruik. Veel natuurvinken verliezen momenteel hun bestaansmogelijkheden door massale houtkap door buitenstaanders die alleen uit zijn op financiële winst op de korte termijn. Door successievelijke aankoop van de hoeven kwam het hele bos uiteindelijk in het bezit van de heer van Kernhem. De Sijsselt was onderdeel van het landgoed. Vanaf de tweede helft van de 18e eeuw introduceerde Baron Van Wassenaer, de toenmalige heer van Kernhem, de bosbouw. Hij veranderde het gebruiksbos langzamerhand in een productiebos.

Deze veranderingen betekenden dat de eigenaar van het landgoed Kernhem zijn houtproductie op de traditionele Bosdag kon verkopen aan allen die daarvoor belangstelling hadden. Opvolgende eigenaren en "heren" van Kernhem waren de families Van Wassenaer, Van Heeckeren, en uiteindelijk Bentinck. Graaf Bentinck was ook eigenaar van kasteel Middachten in De Steeg. Zijn rentmeester vervulde die functie voor zowel Middachten als Kernhem. De laatste rentmeester, van 1946 tot en met 1970, was de heer dr.ir. J.F. van Oosten Slingeland.

In het archief van de gemeente Ede tonen tekeningen de vele percelen met jaar van aanplanting, boomsoorten, te verrichten dunningen etc. Vanaf plm. 1961 werden ook kerstbomen gekweekt.

In 1964 werd de Sijsselt (350 ha) door S.M.M. Gravin Gaetani Dell Aguilila d'Argangona-Bentinck verkocht aan het Gelders Landschap, en in 1970 het Edese Bos (556 ha) aan de gemeente Ede terwijl zij daarnaast het Huis Kernhem met 3,2 ha. grond schonk aan de gemeente. Bij deze overeenkomst werd tevens bepaald dat het personeel in dienst kwam bij de gemeente Ede.

Hervatting van de Bosdagen

Tijdens de Tweede Wereld Oorlog konden de Bosdagen niet worden gehouden, en

in de eerste jaren daarna evenmin door de geldende prijsbeschikkingen. In 1950 werd voor het eerst na de oorlog weer een houtverkoop gehouden. In de Edese Courant van 10 december 1949 stond de volgende vooraankondiging: "Voorlopige aankondiging houtverkoop EDESCHE BOSCH. De RENTMEESTER van Kernhem is voornemens ten overstaan van notaris D.H.C. Neervoort, op Donderdag 12 Januari 1950 in de Concertzaal "Buitenlust", Stationsweg 43, Ede in het openbaar à contant te VERKOPEN ca. 250 percelen boerengerief- zaag- en paalhout. Gelegen in het Edese Bos. Nader te adverteren.."

De genoemde percelen betroffen partijen hout van meestal ruim één kubieke meter die in het bos op diverse plekken langs de paden waren neergelegd en "liggend" werden verkocht. Niet gekapte percelen werden "op stam" verkocht. Voorafgaand aan de verkoping kon men inlichtingen inwinnen bij de boswachter G.A. Ossenkoppele "bij wie voor tien cent houtlijsten met opgave der percelen verkrijgbaar zijn". Aanwijzing vond plaats op drie hele dagen en op de ochtend voorafgaand aan de verkoping die om klokslag twaalf uur begon.

Achter de tafel zat uiteraard de notaris met zijn klerk, maar ook de rentmeester met de boekhouder van Middachten, de boswachter van Kernhem en zelfs de oudboswachter H. Staf. Naast de tafel stond de afslager. Bij die eerste verkoping na de oorlog was Graaf Bentick persoonlijk aanwezig. Hij zat met zijn tweede rentmeester en de bosbaas van Middachten achter de notaris om de hele zaak eens rustig gade te slaan en te kijken wat zijn bos zou gaan opleveren. In de zaal zaten vooral boeren uit de omgeving die uit waren op boerengeriefhout zoals brandhout en hout voor palen, slieten, balken e.d.

Er werd ingezet en vervolgens kon men tijdens de afslag zijn "mijn" laten horen. Degene die "mijn" riep kreeg als beloning een kwartje premie, het "trekgeld". Eén

van de bosarbeiders liep in de zaal met een tas vol kwartjes om het trekgeld uit te betalen. Als een grote houtkoper, zoals bijv. Jan Heyink uit Ede, tegen hem zei "laat maar", dan had hij een goede dag.

Na de eerste afslag werd het perceel opnieuw "opgehangen" bij een bedrag dat ongeveer *f* 20,- hoger lag dan de eerder geboden prijs. Wie dan tijdens de 2e afslag bij een hoger bedrag "mijn" liet horen, was de koper. Degene die een perceel kocht betaalde één gulden "perceelgeld" boven op de geboden prijs en diende direct na afloop van de verkoping te betalen. De koper had de plicht het gekochte liggende hout uit het bos te verwijderen voor 1 april op straffe van "verbeurte ten behoeve van de verkoper". Het hakhout moest, zonder de stam te beschadigen, voor 1 april zijn gehakt ter voorkoming van het gaan bloeden van de stam en moest twee weken daarna zijn afgevoerd.

Op de eerste na-oorlogse Bosdag werden 238 percelen verkocht aan 140 kopers voor een totaal bedrag van *f* 14.330,-. Terwijl de kopers dus gemiddeld *f* 102,- besteedden, lag het minimum bedrag op *f* 20,- en het maximum, van één professionele houtkoper, op *f* 1.058,-. Van de totale hoeveelheid van 331 m³ verkocht hout was 1 m³ eiken hak/brandhout en de rest grove den. De Edesche Courant meldde dat de prijzen over het algemeen goed waren.

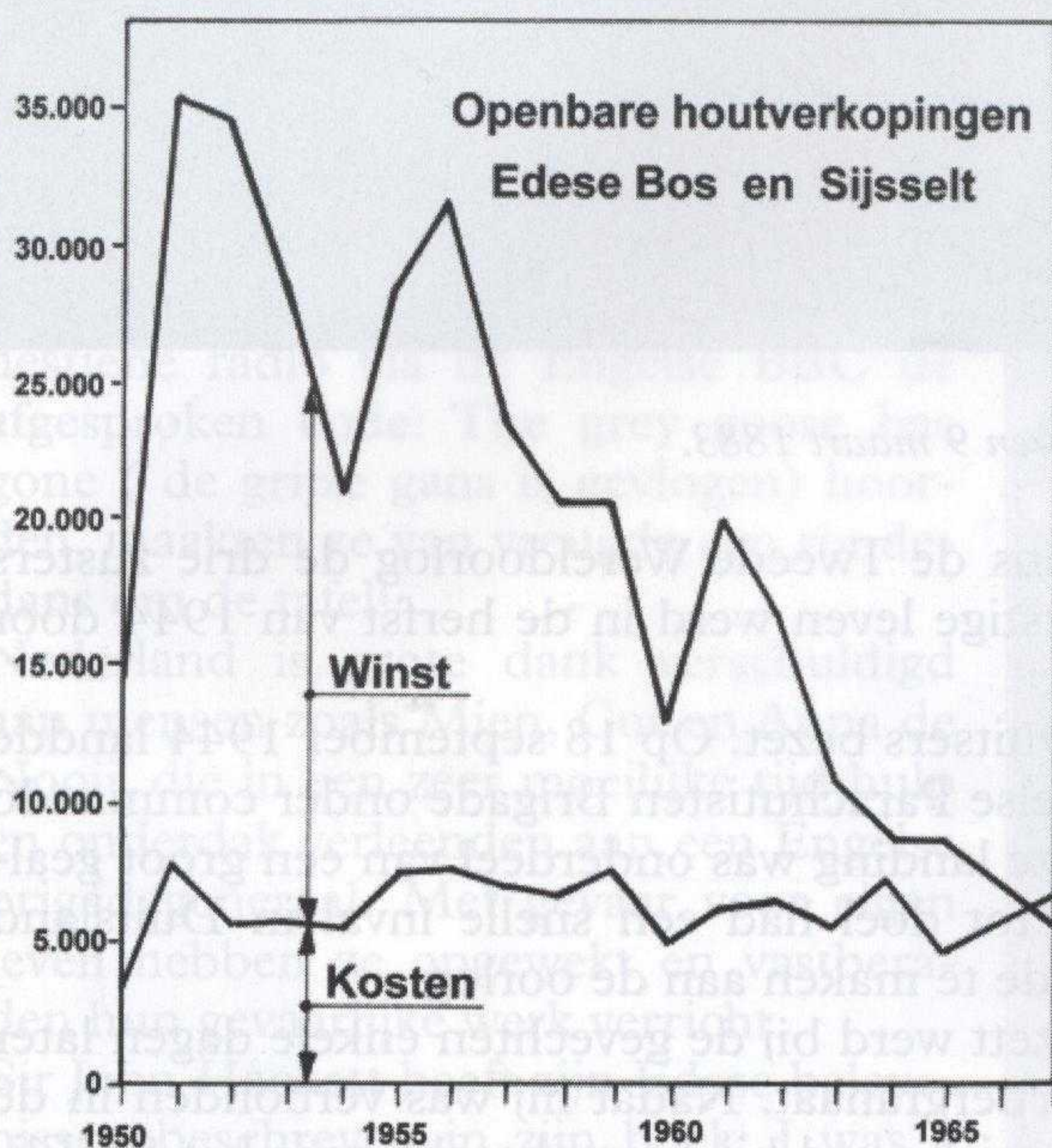

Vanaf 1951 werden de jaarlijkse Bosdagen niet alleen gehouden voor het Edese Bos, maar een maand later ook voor de Sijsselt. Op de beide verkopingen van dat jaar werd in totaal zelfs 941 m³ verkocht voor een bedrag van *f* 38.556,-. In 1956 werd er 's morgens nog een aanwijzing gehouden, nadat het 's nachts 24 graden had gevoren. Na de strenge winter van 1962-63 werd de Bosdag pas twee maanden later gehouden dan normaal, omdat vóór die tijd de bossen lange tijd onbe-

gaanbaar waren geweest en het onder de sneeuw liggende hout niet aanwijsbaar was.

Houtverkopen vonden in 1951 uiteraard op nog veel meer plekken plaats, zoals in Wekerom, Lunteren, Otterlo, Bennekom, Planken Wambuis en Kreelse Bos. De verkoping in Lunteren bijvoorbeeld betrof 187 percelen van het Buurtbos, maar daarnaast ook 24 percelen van de erven Dinger en verder nog 70 percelen van 11 andere eigenaren.

De afname van het aantal boerderijen in Ede en omgeving en de veranderingen in het bouwbedrijf kwamen in de jaren zestig tot uiting in een verminderde belangstelling voor de openbare houtverkopen. De kosten voor het vellen, uitslepen en veilen stegen daarentegen sterk. Om de kosten te drukken werden de verkopen vanaf 1963 op één dag gehouden, maar ook dat baatte niet. De kosten van de veilingen werden nauwkeurig gespecificeerd naar zaalhuur en verteringen, notaris en afslager, winst van de houtlijsten, rookwaren en dergelijke. Voor de mensen achter de tafel was het immers een uitgelezen dag voor een goede sigaar. In 1966 werd de verkoping op Kernhem geheel overgeslagen, terwijl in 1967 de openbare verkoping slechts verlies bracht en daarmee het einde betekende van de bosdagen.

In bijgaande grafiek is het verloop van de veilingen te zien. De kosten bleven ongeveer op dezelfde hoogte, terwijl de opbrengst daalde tot beneden de kostprijs.

In de genoemde periode werd op de veilingen 8.834 m³ hout verkocht, waarvan 67% grove den, 14 % inlandse eik, 5% Douglas spar en verder andere soorten in kleine hoeveelheden. Naast de veilingen werd er ook onderhands verkocht, zowel op stam als liggend. In de periode van 1950 t.m. 1965 is in totaal 29.338 m³ verkocht, waarvan 72 % onderhands. In genoemde periode werd bijna evenveel op stam verkocht als liggend.

Bronnen:

Archief Historisch Museum Oud Ede, collectie dr.ir. J.F. van Oosten Slingeland.

Mondelinge mededelingen dr.ir. J.F. van Oosten Slingeland.

Torenstraat 5

Door Hetty Blaauw

Aquarel geschilderd door Pieter de Nooij, geboren 9 maart 1883.

In dit bescheiden huis woonden tijdens de Tweede Wereldoorlog de drie zusters Mien, Cor en Anna de Nooij. Hun rustige leven werd in de herfst van 1944 door een bijzondere gebeurtenis verstoord.

In mei 1940 was Nederland door de Duitsers bezet. Op 18 september 1944 landde op de Ginkelse Hei bij Ede de 4e Engelse Parachutisten Brigade onder commando van brigadegeneraal John Hackett. Deze landing was onderdeel van een groot geallieerd offensief (Market Garden) dat tot doel had een snelle inval in Duitsland mogelijk te maken en daarmee een einde te maken aan de oorlog.

Helaas mislukte deze opzet. John Hackett werd bij de gevechten enkele dagen later getroffen door een scherp van een mortiergranaat. Nadat hij was verbonden in de Regimental Aid Post in Hotel Hartenstein, werd hij overgebracht naar het St. Elisabeth Gasthuis in Arnhem, dat in Duitse handen was. Daar voerde dokter Lipmann Kessel onder moeilijke omstandigheden en met bescheiden middelen een zeer zware buikoperatie uit. In dit ziekenhuis was Hackett ingeschreven als korporaal, zodat de Duitsers niet wisten wat voor een belangrijke man zij in handen hadden.

Na 10 dagen wist het verzet onder leiding van Piet Kruyff, één van de belangrijkste Arnhemse verzetsleiders, hem uit het ziekenhuis te weg te halen. Hij werd hij in het

diepste geheim naar Ede gebracht. De drie hierboven genoemde zusters woonden toen in de Torenstraat op nummer 5. Ze waren lid van de Gereformeerde Kerk. Hun uit Renkum gevluchte zuster Marie vond met haar twee kinderen bij hen een gastvrij onderdak. Toen door het Edese verzet aan de zusters gevraagd werd de Engelse brigadegeneraal een schuilplaats te geven, aarzelden ze geen moment en John Hackett werd het zevende "gezinslid". Hij kreeg een vals Nederlands persoonsbewijs onder de naam 'Johan van Dalen' en werd voorzien van een speldje voor slechthorenden

Het getuigde van grote moed en menslievendheid om tijdens de oorlog onderdak te bieden aan een Engelse "soldaat". Als het bij de Duitsers bekend zou zijn geworden, waren de zusters zeker naar een concentratiekamp afgevoerd of ter dood gebracht.

De zwaar gewonde Hackett werd in een zolderkamertje ondergebracht. De huisdokter kwam regelmatig langs om de wonden te verzorgen. Om hem lichamelijk op peil te brengen maakte de kordate Anna 's avonds voor spertijd heimelijk een wandelingetje met hem. Om geestelijk niet te versuffen vermaakte Hackett zich met het opschrijven van zijn bevindingen, met het lezen van Engelse literatuur en met houtjes hakken

Onder leiding van Johan Snoek, zoon van een van de zusters De Nooij, wist het verzet hem vier maanden later na een avontuurlijke fietstocht door bezet Nederland, via de Biesbosch naar het bevrijde deel van Nederland te brengen. Een dag later arriveerde Hackett in Engeland. Toen de zusters op de clandestiene radio via de Engelse BBC de afgesproken code: The grey goose has gone (de grijze gans is gevlogen) hoorden, maakten ze van vreugde een rondedans om de tafel!

Nederland is grote dank verschuldigd aan mensen zoals Mien, Cor en Anna de Nooij, die in een zeer moeilijke tijd hulp en onderdak verleenden aan een Engelse brigadegeneraal. Met gevaar voor eigen leven hebben ze opgewekt en vastbera- den hun gevaarlijke werk verricht.

Sir John Hackett heeft zijn Edese belevenissen beschreven in zijn boek: I was a stranger (1977). Dit boek is in het Nederlands uitgebracht onder de titel: Ik ben een vreemdeling (1979).

Sir John Hackett is ereburger van de gemeente Ede. Hij is in 1997 overleden.

Het Historisch Museum bedankt zijn sponsors

- AAA administratiekantoor
- Advocatenkantoor Hage
- Art & Identity
- Autobedrijf J.C. van Roekel
- Axi keukencentrum
- Café de Pineut
- De Fromangerie Bellestein
- De Heus optiek
- Drogisterij Karens
- Van de Bunt Era makelaars
- Van der Kolk Ede. B.V.
- Garagebedrijf Rien Meijer
- Geurt van Heusden, groenten -en fruitspeciaalzaak
- Hoom Makelaardij
- Het Oude Politiebureau, Tapascafé & restaurant & vergaderaccomodatie
- Hulsmann en partners Makelaarshuis
- Hypotheek Visie Ede
- Juwelier De Goudpoort
- Kunsthandel Simonis & Buunk
- Posthuma & Schutte, Netwerk Notarissen
- Repro Mercurius
- Riemens daktechniek
- Roel van Laar interieurbouw
- RVS verzekeringen
- Wijnhandel Borg
- Tandarts Ede
- Visgilde Rijsemus

Kleef

Reclame en Acquisitiebureau

*Gespecialiseerd in: Clubbladen, Programmabladen,
Personeelsbladen, Openingsbrochures*

Wandscheerstraat 37, 6717 KP Ede, telefoon 0318 645542, fax 0318 645543
mobiel 0624 589136 e-mail a.kleef@planet.nl

een winkel
vol (cadeau-)
ideeën voor
binnen en
buiten

Geels

E D E

Grotestraat 111, Ede Tel.: 0318 61 92 92
geels@geelsede.nl www.geels-edede.nl

voor een
volledige
impressie
bezoek
onze
internet
site

Fahrenheitstraat 24
Postbus 262
6710 BG Ede
Tel. : (0318) 624 523
Fax: (0318) 625 161

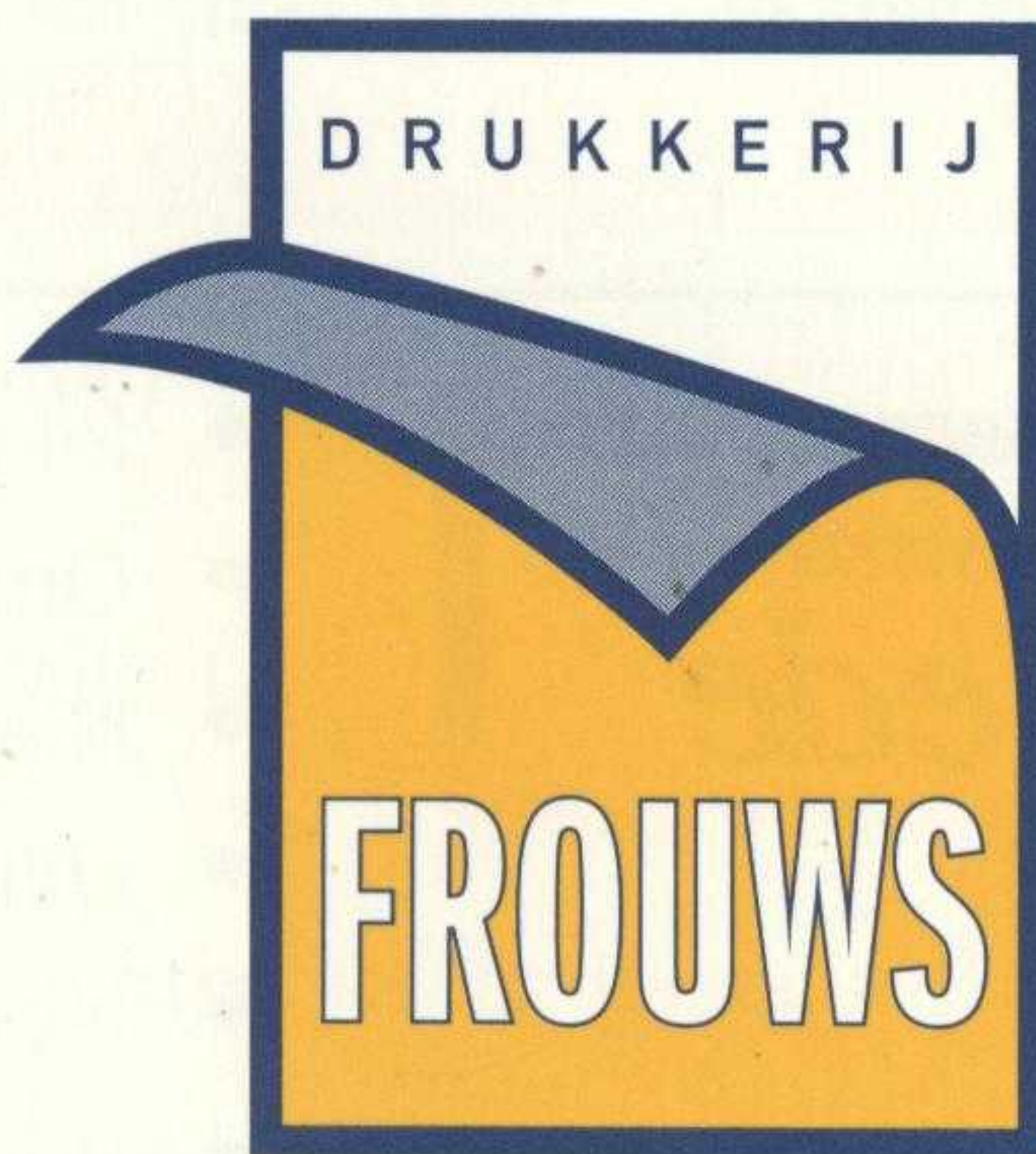
- 24 uren glasservice
- Onderhoudsschilderwerk
- Nieuwbouw
- Utiliteitsbouw
- Isolatieglas
- Voorzetramen
- Rolluiken
- Zonweringen enz.

R e s t a u r a n t

Anders & Co

A l l e s i s e r a n d e r s . . .

Periodieken, handelsdrukwerk,
brochures en folders
met vakmanschap vervaardigd bij:

Fahrenheitstraat 26, 6716 BR Ede, tel. (0318) 642 111, fax 642 757

DRV-VERZEKERINGEN.NL

Van der Hoop uw vertrouwde VBO makelaar & specialist in verzekeringen.

Leden van de Vereniging Oud Ede ontvangen **extra** korting op:
Privé-zorg- en autoverzekeringen (ook op de 2e gezinsauto en /of oldtimer)
Ook ontvangt u **25% korting** op het courtagetarief.

Informatie: DRV-verzekeringen.nl & Vanderhoopmakelaardij.nl
Tel. (318) 65 00 11 - e-mail: info@vanderhoopmakelaardij.nl

MONDIAL MOVERS

Waaijberg verhuizers B.V.

Vlekkeloos verhuizen

overzee en over land

Ede Tel. (0318) 62 45 55 ■ **Hoogezand** Tel. (0598) 39 98 20
www.waaijberg.nl ■ info@waaijberg.nl

